

ЦЕРКВА В УМОВАХ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Людмила БАБЕНКО

Ідеологічні та структурні засади діяльності органів державної безпеки у ліквідації інституціональних основ православної церкви (1920-1930 рр.)

У статті розкривається місце радянських органів держбезпеки в системі взаємовідносин більшовицької держави і церкви, ідеологічне підґрунтя їх використання в антирелігійній стратегії.

Ключові слова: православна церква, органи державної безпеки, антирелігійна пропаганда, репресії.

Сучасне українське суспільство сформувало потребу в неупередженій реконструкції державно-церковно-суспільних відносин в СРСР та радянській Україні задля уникнення міжконфесійних суперечностей в умовах створення громадянського суспільства. Сучасна вітчизняна історіографія загалом охоплює значний спектр зазначеної проблеми, підтвердженням чого є численні праці Д. Веденєєва, В. Войналовича, В. Єленського, О. Ігнатуші, А. Киридон, О. Лисенка, М. Михайлуци, В. Пашенка, О. Тригуба та інших науковців. Названі дослідники започаткували цілий ряд перспективних напрямів у вивченні державно-церковних відносин, однак подальшого наукового аналізу потребують питання взаємодії та взаємозумовленості в галузі антирелігійної діяльності партійних органів і державних органів спеціального призначення (спецслужб або органів державної безпеки) за радянської доби. Предметом дослідження автора статті є детермінуючий вплив більшовицької ідеології на формування силової моделі подолання впливу релігії з використанням органів ВУЧК – ДПУ – НКВС на світобачення та соціальну поведінку українців та, як наслідок, трансформаційні процеси у свідомості вірян православної церкви.

Підгрунття цих трансформацій криється в еволюції поглядів лідерів більшовизму на проблему ставлення пролетаріату до релігії та в наступній практиці органів радянської влади. Їх ідеологи спиралися, на «Марксове вчення войовничого атеїзму», акцентувавши увагу на хрестоматійній оцінці релігії як «опіуму народу». Зауважимо при цьому, що ідея К. Маркса боротьби з релігією мала чітку соціальну спрямованість, а не лише її заперечення.

Лідер російського більшовизму В. Ульянов-Ленін вважав цю тезу «наріжним каменем усього світобачення марксизму в питанні про релігію» (тут і далі цитовані документи перекладені з російської. – Авт.). На думку російського релігієзнавця А. С. Попова, Ленін відійшов від суспільного виміру сутності релігії і заполітизував цю проблему, розглядаючи її тільки в контексті буржуазного суспільства і класової боротьби¹. Ще в грудні 1905 р. він писав про релігію як один з видів духовного гніту народних мас, які «задавлені вічною роботою на інших, нуждою і самотністю»: саме безсилля експлуатованих класів у боротьбі проти експлуататорів породжувало віру в краще потойбічне життя. В. Ленін вже в умовах революції 1905–1907 рр. висунув гасло повного відокремлення церкви від держави. Основою звільнення від релігійних забобонів, на його думку, була загальна боротьба проти самодержавства – «революційна боротьба пригніченого класу за створення раю на землі»².

Після поразки революції В. Ленін у травні 1909 р. опублікував статтю «Про ставлення робітничого класу до релігії», що за радянської доби стала однією з найбільш цитованих серед істориків і релігієзнавців. Автор доводив, що ніяка просвітницька книга «не витравить релігію із забитих капіталістичною каторгою мас». Як засіб боротьби з релігійним світобаченням він запропонував навчити маси «об'єднано, організовано, планомірно, свідомо боротися проти цього кореня релігії, проти панування капіталу в усіх формах»³. Ленін, будучи прагматиком, націленим на формування ідеології політичної партії, що бореться за владу, із інтелектуальних досягнень європейських філософів обрав лише тезу про «радикальний атеїзм». Квінтесенцією його статей завжди були практичні форми і методи організації мас на боротьбу за встановлення диктатури пролетаріату, яка опирається «не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насилля». Для Леніна і його оточення «насилля – це інструмент влади»⁴. Таким чином, більшовики вже у квітні 1917 р. задекларували застосування

насилля не лише для ліквідації старої системи управління, але й для побудови нових органів виконавчої влади і формування нових соціальних відносин. Православна церква, котра мала тісні зв'язки з державними органами Російської імперії і кваліфікувалася як один з експлуататорів народних мас, за логікою більшовицьких лідерів, підлягала насильницькому знищенню.

Ідея насилля над церквою як суспільною інституцією дещо видозмінювалася залежно від політичної ситуації. Зокрема, в лютому 1919 р. у ході підготовки проекту нової програми РКП(б) Ленін писав, що політика партії ґрунтується не лише на відокремленні церкви від держави, але й на розгортанні найширшої науково-просвітницької і антирелігійної пропаганди, наголошуючи при цьому на необхідності уникнення образу почуттів віруючих⁵. Покликаючись на негативний «буржуазний досвід реалізації процесу відокремлення церкви від держави», котрий не мав позитивних наслідків, В. Ленін у завуальованій формі пропонував розірвати зв'язок релігії й експлуататорів. Однак у контексті громадянської війни, що тривала на теренах колишньої імперії, такий «розрив» був можливим лише силовими методами (розстрілами, ув'язненнями тощо).

Формальною підставою для радикалізації поглядів більшовицького керівництва щодо православної церкви після проголошення більшовицької влади стали, серед іншого, участь священників у повстаннях, «волинках», численні факти пасивного спротиву й непокори. Так, в інформаційних зведеннях ВЧК, починаючи з 1918 р., виділялася спеціальна рубрика про «контрреволюційні настрої і діяльність духовенства». Аналіз періодичних зведень ВЧК, здійснений російськими вченими, продемонстрував, що у 1918 – 1919 рр. священники брали активну участь в організації повстань і керівництві ними. Церкви, монастирі ставали місцями зберігання зброї, боєприпасів, продовольства для потреб повстанців, притулком для поранених та втікачів тощо⁶. Прикладом може також слугувати Мотронинський монастир на Черкащині в період існування Холодноярської республіки. Представники духовенства проводили антирадянську агітацію, влаштовували панахиди за загиблою царською родиною, відомими громадсько-політичними діячами. Однією з головних причин виникнення конфліктів стала ліквідація матеріальної бази православної церкви згідно з Декретом про відокремлення церкви від держави. Перша хвиля «червоного

терору», розправи над прихильниками патріарха Тихона продемонстрували рішучі наміри більшовиків покінчити з «релігійною контрреволюцією».

Утім вони розуміли, що насилля не може бути єдиним способом боротьби з релігійними віруваннями широких мас населення, тому почали наголошувати на необхідності проведення широкомасштабної антирелігійної пропаганди. Певна формально-агітаційна схема останньої була викладена у праці М. Бухаріна і Є. Преображенського «Азбука комунізму», опублікованої у жовтні 1919 р. За задумом вождів РКП(б), вона мала стати «підручником комуністичної грамоти»⁷. Глава 11-та «Релігія і комунізм» цілком присвячувалася ідеологічному протистоянню релігії і більшовизму. Ми свідомо акцентуємо увагу на цьому так званому «підручнику», оскільки на його сторінках була змодельована поведінка комуніста в умовах проведення антирелігійної кампанії. На десятки років його зміст став основою для розуміння пересічними громадянами комуністичного світобачення, своєрідним алгоритмом механізму заміни однієї формули суспільної пам'яті на іншу. Автори книги констатували, що «церква – як спільність людей, об'єднаних певними джерелами прибутків за рахунок віруючих, за рахунок їх невігластва й темноти», з комуністичним майбутнім несумісна⁸.

Російський історик М. Шкаровський, визначаючи чинники, які постійно впливали на непримиренні стосунки православної церкви і держави, також наголошує на світоглядній несумісності марксизму з релігією. До того ж, на думку дослідника, більшовики вдало скористалися критичним ставленням частини населення до православної церкви як провідника російського націоналізму і бюрократичної імперської структури⁹.

Перед комуністичною партією стояло завдання пошуку інструментарію нищення релігії й церкви. Роль легального рушія, безумовно, відігравала антирелігійна пропаганда. Однак, у грудні 1920 р. голова ВЧК Ф. Дзержинський уточнив, кому має належати пріоритет на антирелігійному фронті: «Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомагати, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розколу повинна проводити ВЧК, а не будь-хто інший. Офіційні або напівофіційні відносини партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВЧК з єдиною метою – розтління попів. Зв'язок (будь-який!) з попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ»¹⁰.

Зростаючий вплив органів держбезпеки (ВУЧК – ДПУ – ОДПУ – НКВС) в антирелігійній кампанії у масштабах усіх радянських республік, в тому числі й України, був зумовлений низькою дієвістю агітаційно-пропагандистських методів, що доводилося неодноразово визнавати партійним керівникам. У 1921 р. ЦК КП(б)У був змушений надіслати директиву партійним і радянським органам на місцях під грифом «таємно», у якій констатував, що «заходи проводилися без достатньої обережності й підготовленості», тому не завжди досягали позитивних результатів¹¹. В одному з численних партійних циркулярів цього періоду зазначалося, що «підвищена релігійність» була спровокована «викривленням лінії партії в церковній політиці і антирелігійній пропаганді»¹². У середині 1920-х рр. документи зафіксували зростання симпатій до православної церкви навіть серед комуністів та членів їхніх родин, позитивну динаміку церковної обрядовості, фактичне завмирання антирелігійної пропаганди з завершенням кампанії вилучення церковних цінностей, а також брак антирелігійної літератури, відсутність лекційної роботи. На нараді Всеукраїнської антирелігійної комісії 20 травня 1924 р. констатувався катастрофічний стан справ: «Наша антирелігійна пропаганда спочатку вела наступальну боротьбу, щоб потім ще далі відступити»¹³. У виступах зазначалося, що повного уявлення про стан цієї роботи на місцях скласти не вдалося, вона й досі має «хаотичний, невизначений характер», інформація з губерній не надходить. Місцеві апарати ДПУ та НКВС повідомляли, що на місцях продовжує панувати антирелігійний екстремізм, особливо в Донецькій, Катеринославській, Одеській губерніях.

Ішлося, зокрема, про численні карнавальні ходи з «ряженими», комсомольські «паски», нав'язування релігійним громадам передплати на атеїстичні газети і журнали, грошових зборів з вірян на посилення антирелігійної роботи тощо. За повідомленнями спецслужб, реакція населення на подібні заходи була протилежною очікуваній. Так, начальник Секретного відділу ДПУ УСРР К. Карлсон доповідав у ЦК КП(б)У в 1929 р.: «Основна маса віруючих розцінила карнавал (у Харкові – Л. Б.) як відкритий виступ влади проти релігії і узаконене хуліганство<...>. Серед деяких робітників поширюється думка про карнавали як непотрібну клоунаду і форму боротьби з релігією, яка не досягає своєї мети <...>, викликає посилення релігійності і антирадянської активності»¹⁴. А незадовго до початку суцільної колективізації заступник наркома НКВС УСРР Слинко у

доповідній записці в ЦК застерігав: «Приклади неправильного керівництва релігійними питаннями надзвичайно нервують селянство та спричинюють його негативні політичні настрої, що треба враховувати особливо зараз, коли наближаються найважливіші політичні кампанії»¹⁵.

Чекісти також загострювали увагу більшовицького керівництва на якісній складовій кадрового забезпечення «антирелігійного фронту». Визнавалося, що «проти церковної вченості наші агітатори виступали майже беззбройними, оскільки на місцях виявляється велика безпорадність у справі підготовки антирелігійних пропагандистів»¹⁶.

З метою пропаганди влада також використовувала так званих «червоних попів». Московські чекісти розробили план широкого використання обновленців у агітаційних заходах ще в ході кампанії вилучення церковних цінностей. Для цього місцеві уповноважені ВЧК – ДПУ повинні були « <...> запропонувати освідомлювачам – церковникам, проваленим, непридатним для оперативної роботи на місцях, виїхати до Москви для тимчасової агітаційної роботи», а ієрарх обновленців Антонін (Грановський) був затверджений членом ЦК Помголу як «представник радянського духовенства»¹⁷. Подібна чекістська практика застосовувалася й щодо інших конфесій. Так, католицький ксьондз Церкович, який у 1927 р. зрікся сану, «<...>виїде в округи з метою антирелігійної пропаганди серед польського населення»¹⁸.

Визнаючи необхідність кардинальних змін у проведенні антирелігійної кампанії через низьку ефективність агітаційно-роз'яснювальної роботи, більшовицьке керівництво вдалося до активізації силових методів ліквідації релігійного впливу в радянському суспільстві. Її новий етап тривав з кінця 1920-х до кінця 1930-х рр. Зміщення акцентів у бік репресивної рефлексії було зумовлене двома чинниками політичного моменту: початком колективізації та висновком ЦК КП(б)У про те, що: «В останній період релігійний апарат становить собою єдину легальну в наших умовах антирадянську організацію, перетворюється у своєрідну партію куркульства. Цю роль в сучасний момент виконують усі без винятку місцеві релігійні осередки незалежно від того, до якої релігійної течії офіційно належить цей осередок, <...> яку у ставленні до радянської влади проголошує офіційно політику. Від цієї подвійності <...> діяльність релігійних організацій набуває особливо шкідливого

характеру»¹⁹. Цією заявою була задекларована відкрита війна держави проти церкви, пріоритет у якій належав карально-репресивним органам.

Водночас у 1929 р. створювалася й відповідна ідеологічно-правова база. Постанова ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929р. «Про релігійні об'єднання» та травневі цього ж року зміни до Конституції УСРР різко обмежували діяльність релігійних громад і розширювали трактування «антидержавної діяльності» стосовно духовенства та віруючих. Заборонялося проводити богослужіння та культові дії поза межами молитовних будинків, здійснювати релігійними громадами благодійну діяльність, надавати в приватному порядку релігійні знання тощо. Отже, будь-які пастирські обов'язки священнослужителів тепер інтерпретувалися як «антидержавна діяльність»²⁰. Силовий тиск на церкву відтепер відбувався в контексті загальної стратегії на ліквідацію цілих суспільних груп, які, на думку сталінського керівництва, заважали соціалістичній перебудові економіки країни.

Передусім зусилля спрямовувалися проти селянства, яке, без перебільшення, залишалося головним носієм релігійних традицій як феномена колективної пам'яті. Дослідниця О. В. Лисенко наголошувала, що наруга сільських активістів над віруваннями болісно зачіпала як внутрішній психологічний стан селянина (віра в Бога, потойбічний світ як перспективу «вічного радісного життя», уявлення про справедливу побудову світу «на основі Божих заповідей»), так і символи віри (ікони, хрести, церковні будівлі, священні могили, таїнство сповіді, молитва тощо)²¹. Наприклад, у Тульчині на Вінниччині комуністи і комсомольці одягалися у ризи, взяті із закритих церков, і влаштовували «хресний хід» вулицями містечка. Глузливі акції супроводжувалися примушуванням перехожих здійснювати посеред вулиці молитви та сповідь²².

Як структурні складові у загальну концепцію силової ліквідації релігійного світобачення входили масове закриття церков та вилучення церковних дзвонів. Ідеологічним обґрунтуванням служило протиставлення «світлого майбутнього», яке уособлювали трактори й нові сільськогосподарські знаряддя праці, та марної «архаїчної культури». Місцева преса в усіх без винятку округах рясніла заголовками, фотоілюстраціями та звітами про кількість пудів зданого кольорового металу до «Металторгу».

Відстежування й аналіз політичної ситуації органами ДПУ свідчили, що такі методи антирелігійної боротьби у контексті операції по розкуркуленню ще більше загострили конфлікти між селянами та місцевими партійно-радянськими апаратами. Голова ДПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці секретареві ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі вказував як на типову вимогу повсталих селян гасло «Не чіпайте церкви»²³. У телеграмі на ім'я С. Косіора від 3 березня 1930 р., інформуючи про виступи селян у Бердичівському окрузі, В. Балицький знову наголошував, що повсталі вимагали «<...> повернення дзвонів і в подальшому не втручатися у церковні справи села»²⁴. Також мали місце вимоги щодо звільнення арештованих священнослужителів²⁵. Варто звернути увагу, що в багатьох доповідних записках місцеві чекісти, секретарі райкомів називали представників духовенства «ідейними керівниками» волинок і повстань. Зокрема, секретар Бершадського райкому партії Сельцер повідомляв, що «<...>попи, релігійні громади, церкви стали основними центрами організації сил, особливо куркульства, проти радянської влади <...>. В церквах проводили збори, дзвонили в набат та інш»²⁶.

Формально вище партійне керівництво засуджувало силовий метод ліквідації релігії і церкви. Так, С. Косіор у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У визначив «перекручення й перегини» сільських активістів та керівників у антирелігійній політиці як «безчинства», попереджав про передчасність спроби, користуючись репресивною складовою суцільної колективізації, заодно максимально швидко знищити і релігію. Однак цілком очевидною є тактика подвійних стандартів у подібній риторичі, яка насправді не означала зміни стратегії та ідеології. У даному випадку зіграла роль стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів». Для більшості місцевих керівників критика за участь у «масових перекрученнях», «порушеннях соціалістичної законності» минула безкарно: окремі з них отримали догани, які невдовзі були зняті. Існувала практика «перекидання» керівників з одного району в інший, де про їхні промахи ніхто не знав. Результати ж діяльності щодо знятих дзвонів, закритих храмів, арештів не скасовувалися. Фактично завдяки суцільній колективізації руйнувалася лєвова частка релігійних осередків, під арешт потрапила не лише православна ієрархія, але й значна кількість парафіяльних священників.

Керівництво ДПУ відреагувало на вимогу партії про необхідність «вилучення антирадянського елемента з села» кількома важливими документами директивного характеру. Зокрема, очільник відомства В. Балицький націлював органи ДПУ та відділи культів НКВС проводити на місцях гнучку тактику регулювання релігійного життя на селі, яка б не дратувала бідноту й середняків. На місцях чекісти сприйняли до безумовного виконання директиви від 22 березня 1930 р., 31 серпня 1930 р., 28 січня 1931 р. Ці документи докладно інструктували оперативників щодо «рішучих заходів по посиленню спецагентури серед церковників, виявлення і ліквідації церковно-монархічних легальних і напівлегальних організацій»²⁷. У роки «великого терору» репресії проти духовенства і вірян тільки посилювалися.

Очевидно, варто акцентувати увагу й на особливостях світогляду самих чекістів, які були покликані виконати завдання в галузі богоборчої політики, з якими не впоралася пропаганда. У 1930-х рр. в органах держбезпеки служили здебільшого комуністи й комсомольці. Адже структура органів, як і решти органів державного управління, мала дві складові: адміністративну (ДПУ – ОДПУ при РНК, НКВС як орган державного управління) і політичну (існування партійних осередків у підрозділах і підпорядкування їх політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б)). Статистика свідчить, що в органах держбезпеки комуністів було набагато більше, ніж у будь-якому іншому наркоматі. В монопартійному середовищі чекісти всю діяльність будували на основі комуністичної ідеології й політичних указівок партії. Дієвим способом впливу на органи було входження керівників спецслужби до складу партійних комітетів, тому ігнорування партійних директив могло розцінюватися як протидія політичній лінії партії. За незначними винятками, чекісти були переконані в абсолютній правоті у боротьбі проти вказаних партією об'єктів – «шкідників», «контрреволюціонерів», духовенства, «ворогів народу» та ін. Виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 20-й річниці органів держбезпеки 20 грудня 1937 р., член Політбюро ЦК ВКП(б) А. Мікоян наголошував, що НКВС – «організація найбільш близька нашій партії і всьому нашому народові. Вони – один з авангардів нашої партії і нашої революції, поставлений на передову лінію вогню для захисту радянського народу від усіляких ворогів»²⁸. Отже, відокремити діяльність карально-репресивних органів від комуністичної ідеології об'єктивно неможливо.

Разом з тим ослаблення релігійного впливу на суспільство у другій половині 1930-х рр. було не лише наслідком реалізації силовій моделі з залученням спецслужб. Істотні трансформації відбулися в самому суспільстві. Як слушно зауважує А. Киридон, серед українських робітників і селян значно зросла кількість прихильників «побудови світлого майбутнього», які свідомо ставали на бік атеїстичної політики більшовиків. Боротьба з неписьменністю, розширення мережі освітніх і культосвітніх закладів, включення населення, особливо молоді у громадські організації визначали нові імперативні цінності. Новий ідеологічний компонент поступово набував домінуючого значення²⁹.

Оцінюючи результати богоборчої політики з залученням органів державної безпеки упродовж 1920–1930-х рр., слід констатувати, що формально було ліквідовано переважну більшість діючих церков, скоротилася кількість релігійних громад, націоналізовано церковне майно, знищена або зреклася священства переважна більшість духовенства. Але чи змінилися вікові релігійні традиції та світобачення пересічних громадян, їх православна ідентичність? На це питання складно відповісти з великою достовірністю, адже неупереджених соціологічних досліджень органи влади не проводили. Але чимало дослідників, аналізуючи різні за походженням джерела, прийшли до висновку, що суспільство й надалі мало в своїй структурі високий відсоток вірян. Серед них найчисельнішу групу становили формально віруючі, які, боячись репресій, приховували власні релігійні переконання.

Перепис населення 1937 р., в опитувальні листи якого було внесене питання про релігійні вірування, також фактично підтвердив низьку ефективність антирелігійної кампанії у контексті формування більшовицького світобачення громадян. Так, 30 млн неписьменних громадян СРСР, старших 16 років, визнали себе віруючими, а з 68,5 млн письменних – більше 30 млн³⁰. Отже, головна мета партії більшовиків – позбутися релігії та її впливу на маси через державний терор, не була реалізована.

¹ Философские взгляды на религию К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина // А. С. Попов. Лекции по религиоведению. – Электронный ресурс. Режим доступа: <http://libelli.ru/works/popovas.htm>.

² Ленин В. И. Социализм и религия / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 12. – Издание пятое. – М.: Издательство политической литературы, 1979. – 575 с. – С. 146.

- ³ В. И. Ленин. Об отношении рабочей партии к религии / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 17. – Издание пятое. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 655 с. – С. 419.
- ⁴ Ленин В. И. Доклад о текущем моменте. 24 апреля (7 мая) 1917 г. / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 31. – Издание пятое. – М.: Издательство политической литературы, 1974. – 671 с. – С. 354.
- ⁵ Ленин В. И. Пункт программы в области религиозных отношений / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 38. – Издание политической литературы, 1981. – 579 с. – С. 118.
- ⁶ Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. Документы и материалы: В 4-х тт. / Т. 1. 1918–1922 гг. / Под ред А. Береловича, В. Данилова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 864 с. – С. 34.
- ⁷ Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма / Н.Бухарин, Е.Преображенский. – Электронный ресурс. Режим доступа: [www.marksist/org./russkii/bukharin/azbuka_kommunizma.htm](http://www.marksist.org./russkii/bukharin/azbuka_kommunizma.htm).
- ⁸ Бухарин Н., Преображенский Е. Азбука коммунизма...
- ⁹ Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве: (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах) / М.В. Шкаровский. – М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 2000. – 399 с. – С. 72.
- ¹⁰ Архивы Кремля: В 2-х кн. Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М. – Новосибирск: РОССПЭН, 599 с. – С. 9.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 748. – Арк. 92.
- ¹² Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. П-30. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 31.
- ¹³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1842. – Арк. 2.
- ¹⁴ Там само. – Спр. 2006. – Арк. 6-6 зв.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 2684. – Арк. 23 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 748. – Арк. 58.
- ¹⁷ Архивы Кремля: В 2-х кн. Кн. 1 – С. 44–45.
- ¹⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2494. – Арк. 5.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 2917. – Арк. 75.
- ²⁰ Конституція (Основний закон) УСРР // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – Х., 1929 // Режим доступу: static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html.
- ²¹ Лисенко О. В. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / О. В. Лисенко // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. наук. статей. – Вип. 37. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – С. 176.
- ²² ДАВО. – Ф. П-29. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 141–148.
- ²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3184. – Арк. 20.
- ²⁴ Там само. – Спр. 3184. – Арк. 25.
- ²⁵ ДАВО. – Ф. П-33. – Оп. 1. – Спр. 1012. – Арк. – 247.
- ²⁶ Там само. – Арк. 1.
- ²⁷ Бабенко Л. Л. Становище православного духовенства у період колективізації і Голодомору в Україні / Л. Л. Бабенко // Актуальні проблеми дослідження

- Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. ст. за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 р. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С. 147–158. – С. 155.
- ²⁸ Подкур Р. Ю. Деякі стереотипи розуміння радянської дійсності співробітниками НКВД під час «великого терору» (1937–1938 рр.) / Р. Ю. Подкур // Актуальні проблеми дослідження Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні: зб. наук. ст. за матеріалами «круглого столу» 29 травня 2008 року. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – С. 124 – 133. – С. 129.
- ²⁹ Киридон А. М. Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с. – С. 121–122.
- ³⁰ Жиромская В. Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года / В. Б. Жиромская, И. Н. Киселёв, Ю. А. Поляков. – М.: Наука, 1996. – С. 98.

SUMMARY

Lyudmila Babenko

Ideological and structural principles of Ideological of security services' activity in the process of institutional base of Orthodox Church liquidation (1920-1930 years)

This article shows state security services place in the system of relations between bolshevik state and church, ideological base of their use in antireligious strategy.

Keywords: Orthodox church, state security services, repressions.

Лариса ДУДКА

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ 1920–1930-х РОКІВ

На основі архівних матеріалів та історичної літератури досліджуються радянські управлінські засади у здійсненні антирелігійної політики; аналізуються основні форми та методи підготовки антирелігійних кадрів у контексті безвірницького руху в Україні періоду 1920–1930-х років.

Ключові слова: Спілка безвірників, антирелігійна пропаганда, антирелігійні кадри, релігія.

Період 1920-х – 1930-х років увійшов в історію українського народу як час побудови партією більшовиків всеосяжної насильницької імперії, що зачепили усі сфери соціального, економічного, політичного та духовного життя суспільства. Особливо трагічними